

Coğrafi adların tarixi-lingvistik identifikasiyası və genezisinin öyrənilməsində kartoqrafiya elmi bir vasitə kimi

Gülbeniz Mehdiyeva 

Xülasə. İnsan cəmiyyətinin təbiətə qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranan tarixi coğrafi adlar sistemi, yəni toponimik laylar hər bir ərazinin keçmiş siyasi vəziyyətini, xəritələrdə tutduğu mövqeyini, orada yaşamış etnosları və mədəniyyəti özündə əks etdirir. Toponimlər qədim dövrlərdən müasir günümüzdə qədər gəlib çatmış, tariximizi, etnik mənsubiyyətimizi və mənəvi irsimizi öyrənməyə imkan verən ən dəyərli informasiya mənbələrindən biri kimi dəyərləndirilir. Tədqiqatın əsas məqsədi kartoqrafiya və toponimikanın bazis anlayışlarını təhlil etmək, toponimik xəritələrin funksional mahiyyətini açmaq və onların mühüm kartoqrafik məhsul kimi elmi-əməli əhəmiyyətini əsaslandırmaqdır. Kartoqrafiya və toponimika sahəsində əsas anlayışların, eləcə də toponimik xəritənin mahiyyətinin öyrənilməsi regional coğrafi tədqiqatlar üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Coğrafi məkan tək natural mühit deyil, həm də etnosun tarixən məskunlaşdığı, yaşadığı, təsərrüfat qurub milli-mənəvi dəyərlərini formalaşdırdığı mühitdir. Məqalədə toponimika ilə kartoqrafiya arasındakı fənlərarası əlaqələrdən, coğrafi adların etimoloji və tarixi baxımdan tədqiqində xəritələrin əhəmiyyətindən bəhs edilir, Zəngəzur toponiminin tarixi xəritələrdə yeri və ilkin adlandırılması təqdim olunur. Bu baxımdan coğrafi adların dəyişdirilməsi, identifikasiyası və xəritələrdə əks etdirilməsi problemləri araşdırılaraq onların tarixi yaddaşın, mədəni irsin və milli kimliyin qorunmasındakı rolundan bəhs edilir, toponimik xəritələrin tarixi-coğrafi və lingvistik tədqiqatlarda toponimlərin bərpası və qorunması üçün mühüm kartoqrafik baza rolu oynadığı göstərilir.

Açar sözlər: kartoqrafiya, toponimika, toponim, tarixi-lingvistik identifikasiya, genezis, toponimik xəritə, coğrafi adlar, Zəngəzur, tarixi yaddaş, mədəni irs

Bakı Slavyan Universiteti, Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: gulbeniz57@mail.ru

Daxil oldu: 2 Mart 2026; Qəbul edildi: 10 İyul 2026; Onlayn dərc edildi: 28 Sentyabr 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

Cartography as a Scientific Tool in the Study of the Historical-Linguistic Identification and Genesis of Geographical Names

Gulbeniz Mehdiyeva 

Abstract. The system of historical geographical names, that is, toponymic layers, which arose as a result of the interaction of human society with nature, reflects the past political situation of each territory, its position on maps, the ethnos and culture that lived there. Toponyms are valued as one of the most valuable sources of information that have survived from ancient times to the present day and allow us to study our history, ethnicity and spiritual heritage.

The main purpose of the study is to analyze the basic concepts of cartography and toponymy, to reveal the functional essence of toponymic maps and to substantiate their scientific and practical significance as an important cartographic product. The study of the basic concepts in the field of cartography and toponymy, as well as the essence of the toponymic map, is of great importance for regional geographical research. Geographical space is not only the natural environment, but also the environment in which the ethnos historically settled, lived, established an economy and formed its national and spiritual values. The article discusses the interdisciplinary links between toponymy and cartography, as well as the significance of maps in the etymological and historical study of geographical names. The location and original designation of the toponym Zangazur on historical maps are presented. In this regard, the problems of changing, identifying, and representing geographical names on maps are examined, and their role in preserving historical memory, cultural heritage, and national identity is addressed. The article demonstrates that toponymic maps provide an important cartographic basis for the restoration and preservation of toponyms in historical-geographical and linguistic studies.

Keywords: cartography, toponymy, toponym, historical-linguistic identification, genesis, toponymic map, geographical names, Zangazur, historical memory, cultural heritage

Baku Slavic University, PhD in Philology, Baku, Azerbaijan

E-mail: gulbeniz57@mail.ru

Received: 2 March 2026; Accepted: 10 July 2026; Published online: 28 September 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Müasir dövrdə dünya elmində ən sürətlə inkişaf edən sahələr müxtəlif elmlərin qovşağında yaranan fənlərarası istiqamətlərdir. Bu istiqamətlər bir neçə elmin – coğrafiya, dilçilik və tarix elmlərinin qovşağında təşəkkül tapmış toponimikanın nəzəri və metodoloji əsaslarını özündə cəm etmişdir. Son illərdə coğrafiya elmi mühitində toponimikada özünəməxsus bir “intibah” dövrü yaşanır – bu elmi istiqamətə maraq əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Məqalədə kartoqrafiya (xəritəşünaslıq) ilə toponimikanın fənlərarası əlaqəsindən bəhs edəcəyik. Bu iki elm coğrafiyada tutduğu mövqe ilə yanaşı, coğrafiya elminin *bütün sistemini əhatə edən, onların hər biri üçün zəruri olan ümumi elmlər kimi* səciyyələndirilə bilər. Çünki coğrafiya elmi kartoqrafiya və toponimika olmadan fəaliyyət göstərə bilməz. Əlavə edək ki, coğrafiya elminin fənn kimi dili xəritədir, xəritənin dili isə şərti işarələr sistemi ilə yanaşı, coğrafi adlar – yəni toponimlərdir. Toponimik araşdırmalarda kartoqrafik mənbələr mühüm elmi informasiya daşıyıcısı kimi coğrafi adların müxtəlif tarixi mərhələlərdəki yerləşməsinin, yazılışının və coğrafi yayılma arealının müəyyən edilməsinə şərait yaradır.

Hazırda toponimika və kartoqrafiya arasında qarşılıqlı və tədrici inteqrasiya prosesinin güclənməsi diqqəti cəlb edir. Bu iki elmi istiqamətin bir-birini tamamlaması xüsusilə regional istiqamətdə daha aydın müşahidə olunur. Toponimik istiqamət elmi tədqiqatlarda geniş şəkildə yalnız XX əsrin ortalarından etibarən inkişaf etməyə başlamışdır. Lakin toponimlərə olan maraq tarixin ən qədim qatlarına, hətta antik dövrə qədər uzanır.

Kartoqrafik mənbələrin tarixi-dilçilik təhlili göstərir ki, xəritələr yalnız məkan məlumatlarını əks etdirmir, həm də toponimlərin etimoloji təbəqələşməsinə və regionun tarixi areal dilçilik dinamikasını bərpa etməyə imkan verən mühüm sənədli mənbə rolunu oynayır (Giraut & Houssay-Holzschuch, 2016, pp. 58–60).

Kartoqrafiya və toponimika coğrafiya elminin mühüm sahələri olmaqla coğrafi tədqiqatların aparılmasında və nəticələrinin təqdim olunmasında bu elmlərdən geniş istifadə olunur. Xəritədə məlumatlar şərti işarələrlə yanaşı, coğrafi adlar – toponimlər vasitəsilə də ifadə edilir. Bu məqalədə nümunə gətirdiyimiz toponimin identifikasiyasından söhbət açacağıq. Buna misal olaraq deyə bilərik ki, Azərbaycan ərazisində rast gəlinən, uzun müddət Qafqaz, İran və ya ərəb-fars mənşəli hesab edilən bəzi dağ, çay və yaşayış məntəqələrinin adlarının qədim türkcəyə aid olduğunu əks etdirən dil layları aşkar olunur. Bu toponimlərin tədqiqi vasitəsilə dilçilər və tarixçilər bölgənin qədim etnik tərkibi və dil tarixi haqqında mühüm məlumatlar əldə edirlər.

Coğrafiya elmi formalaşmazdan xeyli əvvəl hər bir etnosun məskunlaşdığı ərazi (oykonimi) artıq zəngin və çoxlaylı toponimik sistemə malik idi. Həmin sistemdə hər bir coğrafi adın mənası, əsasən, mifoloji, əfsanəvi, daha nadir hallarda isə həqiqi tarixi hadisələrin məzmununu əsasında izah edilirdi. Beləliklə, toponimika çox uzun bir inkişaf yolu keçmiş, onun təşəkküləpəmə prosesi hətta ayrı-ayrı dillərin və etnosların formalaşmasından daha uzun sürmüşdür. Ümumilikdə, toponimika kartoqrafiyaya çox bənzəyir. Kartoqrafiya da ilkin xəritə təsvirləri şəklində hələ ibtidai icma cəmiyyəti dövründə, yazının meydana gəlməsindən çox-çox əvvəl formalaşmağa başlamışdır (Salishchev, 1990).

Kartoqrafiya və toponimika sahəsində istifadə olunan əsas anlayışları müəyyənləşdirmək, toponimik xəritənin mahiyyətini və onun kartoqrafik məhsul kimi əhəmiyyətini izah etmək vacibdir. Bu məsələlərin müxtəlif elmi yanaşmalar əsasında, hər bir ölkə və ya ərazi üçün coğrafi məkan anlayışının düzgün müəyyənləşdirilməsi, xüsusilə regional coğrafi tədqiqatlar baxımından öyrənilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır. Coğrafi məkan dedikdə, insanların yaşadığı, fəaliyyət göstərdiyi və müəyyən etnosun tarix boyu məskunlaşaraq təbii mühit və yaşadığı ərazi nəzərdə tutulur. Bu proseslər təsərrüfatın inkişafına, qohumluq münasibətlərinin, eləcə də insanların milli-mənəvi dəyərlərinin formalaşmasına təsir göstərmişdir. Eyni zamanda, insan cəmiyyəti də təbii mühitə təsir edir və bu təsirin nəticəsində coğrafi adlar sisteminin, yəni toponimik layın yaranması meydana çıxır. Toponimik layların hər biri ayrı-ayrılıqda öz dövrünün siyasi durumuna görə mövqeyi, sözü gedən ərazidə zamanında hansı etnosun məskunlaşması, xəritədə (kartoqrafiya yarandıqdan sonra) tutduğu yeri, həm mənəvi mədəniyyətin tərkib hissələri kimi, həm də tarixin qədim və dərin qatlarından müasir dövrümüə qədər gəlib çatan ən qiymətli informasiya hesab edilir.

Sudakovun fikrincə, insanlar coğrafi adlarla əhatə olunmuş bir mühitdə yaşayırlar və onlarsız bu həyat təəvvür edilə bilməz. Toponimlər insan cəmiyyətinin yaşadığı mühitin ayrılmaz hissəsidir və bu mühit insan üçün əlverişli və rahat olmalıdır (Sudakov, 1999, pp. 34–39). Tədqiqatın başlıca məqsədi toponimika və kartoqrafiya elmləri arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqələri araşdırmaq, tarixi xəritələrin coğrafi adların etimoloji, tarixi və linqvistik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsindəki elmi əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək, həmçinin Zəngəzur toponiminin tarixi-kartoqrafik mənbələr əsasında coğrafi mövqeyini və zamanla identifikasiyasını təhlil etməkdən ibarətdir. Yəni fikrimizi konkret olaraq belə ifadə edək: toponimik xəritələrdə tarixi yaddaşın, mədəni irsin və milli kimliyin qorunması, elmi baxımdan qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulur.

Metodlar

Hazırda toponimika özünün formalaşmış elmi metodoloji bazasına malikdir. Bununla belə, bu sahənin bəzi problemləri, tədqiqat metodları və istiqamətləri hələ də kifayət qədər işlənilməmiş, yalnız ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən ilkin şəkildə araşdırılmışdır. Əsas elmi məsələlərdən biri toponimika ilə kartoqrafiyanın bir-biri ilə əlaqəsi və bu əlaqənin öyrənilməsidir. Bu iki sahə coğrafiya elmi daxilində yaranmış və qarşılıqlı əlaqə nəticəsində birlikdə inkişaf edir. Toponimika və kartoqrafiya müxtəlif elmlərin kəsişməsində formalaşmışdır. Kartoqrafiya coğrafiyanın təbiət elmləri, fizika və riyaziyyatla əlaqəsi nəticəsində, toponimika isə coğrafiyanın dilçilik və tarix ilə

qarşılıqlı əlaqəsi əsasında yaranmışdır. Görkəmli rus toponimisti, coğrafiyaşünası və kartoqrafi Yevgeni Mixayloviç Pospelovun (1923–2007) fikirlərinə görə, xəritələr toponimlərin öyrənilməsi, yayılma areallarının müəyyən edilməsi və tarixi inkişafının izlənilməsi üçün ən mühüm elmi mənbələrdəndir. Pospelov Rusiyanın Şimal bölgəsinin substrat toponimiyasını tədqiq edərək həmin ərazilərdə yaşamış qədim xalqların dil izlərini coğrafi adlar vasitəsilə müəyyənləşdirmişdir. Pospelov toponimlərin məkan üzrə yayılmasının öyrənilməsində toponimik xəritələrdən geniş istifadə etmiş, eyni zamanda toponimik tədqiqatlarda riyazi-statistik metodların tətbiqinin zəruriliyini vurğulamışdır (Pospelov, 1971, p. 135).

Pospelovun fikrincə, coğrafi adlar yalnız məkan obyektlərini adlandıran vasitə deyil, həm də xalqın tarixi, dili, mədəniyyəti, etnik tərkibi və qədim məskunlaşma prosesləri haqqında mühüm informasiya daşıyıcısıdır. Bu baxımdan, toponimik xəritələr müxtəlif dövrlərə aid coğrafi adların müqayisəli təhlilinə, onların yayılma qanunauyğunluqlarının müəyyən edilməsinə və tarixi-coğrafi dəyişikliklərin izlənilməsinə imkan verən mühüm kartoqrafik mənbə kimi böyük elmi əhəmiyyətə malikdir (Pospelov, 1971). Coğrafi adların genezisinin və tarixi transkripsiyasının öyrənilməsində tarixi xəritələrin geoinformasiya sistemləri vasitəsilə təhlili etno-dilçilik sərhədlərinin zaman daxilində dəyişməsinə vizual və dəqiq şəkildə müəyyən etməyə imkan yaradır (Svensson, 2015, pp. 112–115).

Tədqiqatın metodoloji hissəsi tarixi-müqayisəli, kartoqrafik, toponimik və linqvistik metodların qarşılıqlı tətbiqinə əsaslanır. Araşdırma zamanı müxtəlif tarixi dövrlərə aid xəritələrdə qeydə alınmış coğrafi adlar toplanaraq sistemləşdirilmiş, onların yazılışı və fonetik variantlıqları müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Eyni zamanda, toponimin xəritələrdəki coğrafi mövqeyi, yayılma xüsusiyyətləri və zaman-zaman məruz qaldığı (siyasi) dəyişikliklər təhlil edilmişdir. Tarixi və kartoqrafik mənbələrin müqayisəli araşdırılması əsasında coğrafi adın ayrı-ayrı tarixi mərhələlərdə hansı formalarda təqdim olunduğu müəyyənləşdirilmiş və onların transformasiya xüsusiyyətləri üzə çıxarılmışdır. Bundan əlavə, toponimin mənşəyi və linqvistik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə tarixi-müqayisəli təhlil üsullarından istifadə olunmuşdur. Xəritələrdən əldə edilən məlumatların yazılı sənədlər və digər tarixi mənbələrlə qarşılıqlı müqayisəsi coğrafi adların tarixi identifikasiyasının daha dəqiq müəyyən edilməsinə şərait yaratmışdır. Tədqiqat zamanı xəritələr yalnız məkan haqqında informasiya verən kartoqrafik material kimi deyil, eyni zamanda tarixi-toponimik məlumatların sənədləşdirilməsi, sistemləşdirilməsi və gələcək nəsilərə ötürülməsində mühüm mənbə kimi qiymətləndirilmişdir.

Nəticələr

Coğrafi adlar insanların ətraf mühiti necə qəbul etdiyini və xalqın təfəkkür tərzini göstərən mühüm mədəni amildir. Toponimika regional landşaftın fiziki-coğrafi xüsusiyyətlərini, müvafiq tarixi-etnoqrafik prosesləri, xronoloji ardıcılığı əks etdirən elmi mənbədir. Odur ki, onomastik vahidlərin kompleks şəkildə tədqiqi, regional tarix və tarixi coğrafiyanın bir çox qaranlıq məqamlarının bərpa edilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan qədim yer-yurd adlarımızdan olan Zəngəzur toponiminin tarixi xəritələrdə yeri və ilkin adlandırılması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Zəngəzur qəzası coğrafi adlarının qədim türk tayfalarına məxsus olduğu və xəritədə tutduğu yeri barədə fikirlər çoxdur. Zəngəzur ərazisi fərqli tarixi mərhələlərdə müxtəlif adlarla qeyd olunmuşdur. Toponimin Sünik vilayətinin coğrafi bölgüsü və onun tərkibindəki *Sadak* tayfa adı əsasında yarandığı və zamanla fonetik dəyişikliklərə məruz qaldığı, “*Sadak*”, “*Sisakan*”, “*Sisacan/Sisəcan*” və “*Sünik*” adları ilə dəfələrlə təkrarlanması xüsusi olaraq diqqət çəkir. “Alban tarixi” kitabının iyirminci səhifəsində oxuyuruq: “Nuhun oğlu Yafəsin nəslindən Sisakan soyuna mənsub Aran (antroponim), hökmdar təyin olundu (Kalankatuklu, 2006, s. 20). Sitatdan aydın olur ki, Musa Kalankatuklu *Sisakanı* etnonim kimi tanıtmışdır.

Sünik toponimik termininin kökləri nəinki erkən orta əsrlərə gedir, hətta eramızdan öncə baş vermiş hadisələrlə əlaqəsi aydın görünür. Bu bağlılığa görə Sünik toponimini e.ə. IV minillikdə Çində uyğurların yaşadığı bölgədən Qafqaza köçən syun-na və syun-nu tayfalarının adı ilə əlaqələndirənlər də var. Qonşu ölkələrin bu ərazini Sisakan/Sisacan və ya Sisəcan adlandırması Sünik toponiminin etnotoponim olması fikrini söyləməyə əsas verir. Göstərilən dəlillər eramızdan çox-çox öncə Zəngəzurun türk tayfalarının məskəni olduğu fikrini təsdiqləyir.

Toponimin Sisakan adlandırılmasına ilk dəfə VI əsr Suriya salnaməçisi Zaxari Ritorun əsərində rast gəlirik. O, 555-ci il hadisələrindən bəhs edərkən Sisakanı, Ərməniyyədən ayrı müstəqil ölkə kimi təqdim edir (Bayramov, 2002). Budaqov və Qeybullayevin fikrincə, “Sakların bir hissəsi Zəngəzurdə məskunlaşmış və sonralar bu ölkə erməni mənbələrində Siyunik, fars və ərəb mənbələrində Sisakan (Sisacan/Sisəcan - ərəb dilinə uyğun) adlandırılmışdır” (Budaqov və Qeybullayev, 1998, s. 69). Müəllifin təhlilinə görə, həm erməni mənbələrindəki *Siyunik*, həm də fars-ərəb qaynaqlarındakı *Sisakan* formalarının kökündə türk mənşəli sak etnonimi və bu tayfalara aid “Si” komponenti dayanır: “Ermənilər *Zəngəzur* sözünün təhlilini iki variantda verməyə cəhd edirlər. Məsələn, onlara görə, *Zange/Zanqa* – mağara, *zur* komponenti isə, ermənilərin dili ilə desək, biz azərbaycanlıların mətbəximizdən, musiqimizdən, daha nələrdən tutmuş ta torpaqlarımıza və onların adlarına qədər özünküləşdirmiş, “qədim milli erməni” aləti saydıqları bizim qara zurnanın *zur* komponentilə uyğunlaşdırmışlar. Uydurduqları rəvayət isə çox bəsit və mənasızdır. Guya ki, Zəngəzurdə çoxlu kahalar və mağaralar vardır və bu mağaralar çox bərk əks-səda verir. Əslində, bu cür izah elmi əsası olmayan bir yanaşmadır” (Budaqov və Qeybullayev, 1998, s. 70). Urudun fikirlərinə görə, “Zəngəzurdə o qədər də çox mağara yoxdur, əksinə, çoxlu sıldırım qayalı, başı qarlı dağlar, dərin dar dərələr, sıx meşələr, kollu yamaclar və çiçəkli alp çəmənliklər vardır” (Urud, 2013, s. 20). Onun fikrincə, dırnaqarası alimlərin nisbətən “abırılırları” *Zəngəzur* terminini *Zanqedzor* şəklində izah edirlər ki, buradakı *dzor* sözü ermənicə *dərə* deməkdir. Ermənilər özləri də heç bir zaman “*Zəngəzur*” sözünü *Zanqedzor* sözü şəklində işlətməyiblər” (Urud, 2013, s. 20). Qəhrəmanovanın fikrincə, Zəngəzur sözünün tərkib hissələrinin zəngi türk tayfa adı ilə “dağlıq”, “dərə”, “yarğan” mənalı “zur” sözünün birləşməsindən əmələ gəldiyini qəbul etmək olar (Qəhrəmanova, 2024, s. 132).

Zəngi/zanqi/sanqi morfemləri müxtəlif tarixi dövrlərin yazılı mənbələrində fərqli fonetik formalarda və antonim, etnonim, hidronimlərin tərkib hissəsi kimi işlənmişdir. *Zəngi* formatının ilkin yaranışı yazılı mənbələrdə XI-XII əsrlərə təsadüf edilir. Məsələn, fars ədəbiyyatında Firdovsi, Ünsuri, Fərruxi, Mənuçöhr və Nasir Xosrov kimi XI əsr müəlliflərinin əsərlərində *zəngi* sözünün nümunələri vardır. Ərəb dilində “g” hərfi olmadığından bu söz *zənc* kimi tələffüz olunmuşdur. Adlarını sadaladığımız XI-XII əsr müəllifləri əsərlərini farsca, lakin ərəb əlifbası ilə yazdıqlarından, məsələn, *zəngi-zənci* şəklində yazılması – g-c əvəzlənməsi morfemin tələffüzünü dəyişmişdir. Bununla bağlı Azərbaycan türkoloqu, filologiya elmləri doktoru, professor Zeynalov yazır: “Ərəb ölkələrindəki məmlük türkləri qıpçaq tayfalarıdır” (Zeynalov, 1992, s. 26).

Orta əsrlərdə yaşamış (təqribən 1160–1233) İbn əl-Əsir özünün “Əl-Kamil fi’t-Tarix” əsərində Zəngi və Zəngilər tayfalarının həyat tərzini və yaşadıkları ərazi haqqında geniş məlumat vermişdir. Müəllif Səlib yürüşləri, eləcə də XII-XIII əsrlərdə Şimali İraq, Suriya və Levant bölgələrinin tarixinə həsr olunmuş xronoloji hissələrdə “Zəngi” morfemindən “İmadəddin Zəngi” antroponiminin tərkibində istifadə etmişdir (Ibn al-Athir, 1987, p. 103-109). Bu məqamı isə Salah Adalaziz Salamah öz “Mədinə və ona şiə təsiri” adlı monoqrafiyasında ətraflı şəkildə vermişdir. Əsərdə Zəngi sülaləsinin kökü Məlikşahın uşaqlıq dostu olan 1073-cü ildə Səlcuq sülaləsinin hakimiyyətini miras alan Ağ Sunqur adlı bir türkün adı ilə bağlı çəkilir. Ağ Sunqurun yaşadığı və hakimiyyətə gəldiyi dövr 479–487-ci illərə təsadüf edir. Ondan sonra hakimiyyətdə 1086–1094-cü illərdə Hələb hakimi olmuş İmadəddin Zənginin atası olmuşdur. Beləliklə, XI əsrdə *zəngi* sözü artıq həm antroponim, həm də etnonim kimi də mövcud idi (Salamah, 2008, p. 52). Faruq Şümerin “Oğuzlar” əsərində “*zəngi*” morfemi XII əsrdə Zəngilər dövlətinin görkəmli türkmən sərkərdəsi, Zeynəddin Əli Küçük Erbil

Atabəyliyyənin, Bəkdəğinlilər sülaləsinin banisi və ilk atabəyinin adında əks olunmuş və türk əsilli zəngilər nəsil adı ilə bağlıdır. O yazır: “Əlcəzair (əl-Cəzirə) və Suriya hakimləri olan zəngilər də türk mənəlik ailəsindən idilər” (Sümer, 1992, s. 123).

Beləliklə, Azərbaycanda qədim coğrafi adların tərkibində olan zəngi morfemi tamamilə türk mənşəlidir və birbaşa türk əsilli zəngilər tayfasının/nəslinin adı (etnonim) ilə bağlıdır. *Zəngi*(lər) quruluşca sadə etnotoponimdir. Bayramovun əsərində Zəngi çayının adı qıpçaqların zəngi tayfasının adı əsasında yarandığı qeyd edilir (Bayramov, 2002, s. 72). Zəngi tayfaları qədim zamanlardan bəri Azərbaycan ərazisində yaşamış və Azərbaycan xalqının xalq kimi, Azərbaycan dilinin bir dil kimi təşəkkülündə önəmli rol oynamış tayfalardan biridir. Deməli, toponimin birinci komponenti zəngilər tayfa adı ilə bağlı olması məlumdur. Toponimin ikinci komponenti olan “*zur*” morfemini isə Murzayev türk dillərində “*dərə*”, “*yarğan*” mənasında işlənən *car* komponentilə izah edir (Murzayev, 1984, pp. 178–179). Bayramov yazır: “Toponimin sonundakı “*zur*” türk dilində “*dərə*”, “*yarğan*” mənasında işlənən *car* (>zar>zur - İ.B) sözünün fonetik variantıdır. Etnotoponimdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir (Bayramov, 2002, s. 72). Bu sözün ilkin mənbəyi Radlovun lüğətində 100-cü, Qədim türk lüğətində isə 238-ci səhifədə verilmişdir (Nadelyayev et al., 1969, p. 238).

Toponimlərdən əlavə “zəngi” sözü hidronimlərin də tərkibində diqqəti cəlb edir. İndiki Ermənistan ərazisində Zəngi çayı axır ki, o da başlanğıcını Göyçə gölündən alır. Çayın adı qıpçaqların zəngi tayfasının adı (Sümer, 1992, s. 26) əsasında əmələ gəlmişdir. Etnohidronimdir. Çayın adı dəyişdirilib Razdan çayı qoyulmuşdur (Budaqov və Qeybullayev, 1998, s. 395). Düşünürük ki, “Zəngəzur” toponiminin mənşəyi bu ərazilərdə məskunlaşmış, igidliyi və döyüşkənliyi ilə tanınan Zəngi tayfalarının adı ilə, həmçinin ərəblərin bölgəyə gəlişi ilə əlaqələndirilməlidir. *Zur* söz morfemin ilkin mənası isə “qala, divar, bürç” kimi dərk edilir. Zəngəzur torpağını düşməndən qoruyan qədim tarixi abidələrinin içində möhtəşəm qala divarları, bürclər və strateji müdafiə istehkamları vardır. Əslində, zəngi tayfalarının öz ərazilərini düşməndən qalın divarlarla qalalarla qoruması fikri Zəngəzur toponiminin düzgün təhlilinə daha çox yaxındır.

Müzakirə

Zəngəzur toponimi yazılı mənbələrdə XIV əsrdən coğrafi ərazi vahidi kimi diqqəti cəlb etmişdir (Budaqov və Qeybullayev, 1998, s. 387). Bölgə, əsasən, Sünik (Syunik), ərəb mənbələrində isə Sisəcan/Sisacan adlanırdı. Orta əsr ərəb və fars coğrafiyaşünaslarının xəritələrində bu ərazi Arazın şimalında, Qarabağla Naxçıvan arasında yerləşən dağlıq bölgə kimi göstərilirdi. XIX əsrdə isə bu bölgə xəritədə artıq Zəngəzur adı ilə təqdim edilir. Toponimik və tarixi mənbələrin xəritələrlə müqayisəli təhlili göstərir ki, Zəngəzur bölgəsinin yaşayış məntəqələri, coğrafi adları müxtəlif tarixi dövrlərdə mühüm dəyişikliklərə məruz qalmışdır. 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması ilə Zəngəzurun bölünməsi və onun coğrafi-siyasi mövqeyinin dəyişilməsi tarixi sənədlərdə də öz əksini tapmışdır. Zəngəzur qəzası Azərbaycanın ayrılmaz ərazisi kimi qəbul edilmişdir. Bir müddət sonra 1933-cü ildə rəsmi Moskvanın qərarı ilə inzibati-coğrafi bütövlüyü dəyişdirilmiş Zəngəzur mahalının adı xəritələrdən silinmişdir (Urud, 2013, s. 95–100). Tarixi və müasir kartoqrafik materialların müqayisəli şəkildə araşdırılması müəyyən ərazidə mövcud olmuş toponimlərin zamanla dəyişməsinə, eləcə də bəzi yaşayış məntəqələrinin qeydiyyatdan çıxarılaraq xəritələrdən və mənbələrdən silinməsi proseslərini müəyyənləşdirməyə imkan yaradır. Zəngəzur ərazisinə aid tarixi toponimlərin xəritələrdə bərpa edilərək əks etdirilməsi, regionun tarixi-coğrafi mənzərəsinin yenidən qurulması, yaşayış məntəqələrinin inkişaf xüsusiyyətlərinin araşdırılması və toponimik irsin qorunması elmi baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qətiyyətlə demək olar ki, tarixən Azərbaycan xalqının etnogenezinin formalaşdığı ərazilərdən biri də Zəngəzur olmuşdur.

Toponimik xəritələşdirmənin coğrafi istiqamətinə nümunə kimi tematik və kompleks coğrafi atlaslarda yerləşdirilən toponimik xəritələri göstərmək mümkündür. Bu nümunə göstərir ki, toponimik məlumatlardan istifadə etməklə qədim landşaftları bərpa etmək mümkündür.

Beləliklə, 1950-ci illərdən etibarən elmi ədəbiyyatda mövcud olan “toponimik xəritə” anlayışı formalaşmışdır. Xanmahomedova görə, toponimik xəritə müəyyən regionun toponimik sistemini və toponimik strukturların ərazi üzrə yayılma xüsusiyyətlərini coğrafi mühit və əhalinin etno-dil tərkibi ilə əlaqəli şəkildə əks etdirən xəritədir (Khanmagomedov, 1991, pp. 57–59). Müəyyən regionun toponimiyasının sistemli şəkildə öyrənilməsi məkan-zaman təhlili vasitəsi kimi xəritələrdən geniş istifadəni tələb edir.

Nəticə

Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, toponimin tarixi formalarının bərpası və düzgün identifikasiyası müxtəlif dövrlərə məxsus xəritə materiallarının yazılı tarixi sənədlər və linqvistik məlumatlarla qarşılıqlı şəkildə təhlil edilməsini tələb edir. Bu yanaşma coğrafi adların zaman və məkan üzrə dəyişmə xüsusiyyətlərinin daha obyektiv şəkildə müəyyənəşdirilməsinə imkan verir. Eyni zamanda, toponimik xəritələrin tərtibi və elmi dövriyyəyə daxil edilməsi, coğrafi adların sistemləşdirilməsi, tarixi formalarının müəyyənəşdirilməsi, bərpası və qorunması baxımından mühüm kartoqrafik baza formalaşdırılır. Belə xəritələr tarixi yaddaşın və mədəni irsin qorunması ilə yanaşı, milli-mədəni identikliyin (kimliyin) mühüm komponentlərindən biri olan coğrafi adların gələcək nəsillərə ötürülməsi və tarixi-coğrafi, eləcə də linqvistik tədqiqatların inkişafı üçün etibarlı elmi mənbə kimi çıxış edə bilər. Müasir dövrdə coğrafiya elminin mütəxəssisləri arasında toponimik tədqiqatlara marağın artması toponimikanın nəzəri və metodoloji əsaslarının təkmilləşdirilməsinə, toponimiya ilə kartoqrafiya arasındakı əlaqələrin araşdırılmasına, eləcə də müasir texnologiyalar əsasında toponimik-kartoqrafik tədqiqatların və regional xəritələşdirmə metodlarının inkişafına təkan verir.

Ədəbiyyat

- Bayramov, İ. (2002). *Qərbi Azərbaycanın toponimləri*. Elm.
- Budaqov, B., Qeybullayev, Q. Ə. (1998). *Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti*. Nafta Press.
- Giraut, F., & Houssay-Holzschuch, S. (2016). Unbundling the name: Place branding, toponymic commodification, and spatial politics. *International Journal of Urban and Regional Research*, 40(5), 1021–1040. <https://doi.org/10.1111/1468-2427.12438>
- Ibn al-Athir, I. (1987). *Al-Kamil fi 't-ta'rikh*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Kalankatuklu, M. (2006). *Albaniya tarixi*. Avrasiya Press.
- Khanmagomedov, Kh. L. (1991). Toponimicheskoe kartografirovaniye — novoe napravleniye v sovetskoy kartografii. In *Ekologicheskoe kartografirovaniye na sovremennom etape*. 2, 118–120. Izdatelstvo Geograficheskogo obshchestva SSSR.
- Qəhrəmanova, Y. (2024, 15 mart). Zəngəzur coğrafi vahidinin etimoloji izahı. *Zəngəzurun tarixi və coğrafiyası: II beynəlxalq elmi konfransın materialları*, 127–132.
- Murzayev, E. M. (1984). *Slovar narodnykh geograficheskikh terminov*. Mysl.
- Nadelyayev, V. M., Nasilov, D. M., Tenishev, E. R., & Shcherbak, A. M. (Eds.). (1969). *Drevnetyurkskiy slovar*. Nauka.
- Pospelov, E. M. (1971). *Toponimika i kartografiya*. Mysl.
- Salamah, S. A. (2008). *The Shi'ite influence in Medina during the Ayyubid period* [Unpublished doctoral dissertation]. University of Leeds.
- Salishchev, K. A. (1990). *Kartovedeniye*. Izdatelstvo Moskovskogo Universiteta.

- Sudakov, A. S. (1999). Naimenovaniya geograficheskikh obyektov. *Geodeziya i kartografiya*, 12 (1), 42–45.
- Şümer, F. (1992). *Oğuzlar*. Yazıçı.
- Svensson, A. (2015). Spatial linguistics and historical cartography: GIS-based approaches to place-name research. *Journal of Historical Geography*, 48(1), 108–122.
<https://doi.org/10.1016/j.jhg.2015.01.004>
- Urud, M. (2013). *Zəngəzur toponimləri*. Nurlar NPM.
- Zeynalov, F. (1981). *Türkologiyanın əsasları*. Maarif.